

Les *Aventures d'Ulisses* i els escolis a l'*Odissea*

Jordi Cors i Meya

Universitat Autònoma de Barcelona

Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana

jordi.cors@uab.cat

Recepció: 17/3/2010

Resum

Les *Aventures d'Ulisses* (Od. 9-12) són cants d'un gran interès, particularment per la marcada relació que tenen amb l'Orient. Un instrument insubstituïble per abordar-ne l'estudi a fons són els escolis. Malauradament, ens manca una edició crítica completa i actualitzada dels escolis a l'*Odissea* i, en concret, dels que es refereixen als quatre cants que configuren les *Aventures*. Convé, doncs, suggerir la proposta preferent d'unir esforços per dur a terme, partint tanmateix de les *Aventures d'Ulisses*, l'edició crítica completa a què ens referim. Aquí, se n'ofereix un estat de la qüestió, es revisen un seguit de manuscrits imprescindibles per entendre-la i es presenten finalment alguns suggeriments formals.

Paraules clau: *Aventures d'Ulisses*, *Odissea*, escolis, edició crítica, manuscrits, papirs.

Abstract. *The Adventures of Ulysses and the Scholia to the Odyssey*

The *Adventures of Ulysses* (Od. 9-12) are chants of great interest, in particular for their marked relationship with the East. An irreplaceable instrument to deal with their study in depth are the scholia. Unfortunately we lack a complete and updated critical edition of the scholia to the *Odyssey* and, specifically, of the scholia to the four chants including the *Adventures*. It is convenient, then, to suggest the preferential proposal of uniting efforts to carry out the complete critical edition that we comment, but starting with the *Adventures of Ulysses*. A state of the question is offered, a series of essential manuscripts to undertake the edition are revised and finally some formal suggestions are presented.

Key words: *The Adventures of Ulysses*, *Odyssey*, scholia, critical edition, manuscripts, papyri.

Les *Aventures d'Ulisses* és un nom de caire descriptiu que la tradició interpretativa de l'*Odissea* ha donat al conjunt de cants que van del IX al XII de l'esmentada obra èpica. Són cants on es manifesta una marcada relació amb l'Orient, a diversos nivells, amb lligams i elements comparables amb les cultures properes orientals del primer i del segon mil·lenni abans de Crist, tant les cultures semítiques mesopotàmica, cananea (sobretot ugarítica) i fenícia, com també la cultura indoeuropea hittita i la cultura egípcia. Una de les fonts bàsiques per a l'estudi de tota l'epopeia de l'*Odissea* (i, naturalment, d'aquestes *Aventures*, que en són una part), amb les interconnexions corresponents apuntades amb el món oriental, és la font cons-

tituïda pels comentaris antics anomenats *escolis*. Ens n'ha arribat una rica i variada col·lecció, d'escolis a aquesta epopeia, els quals han estat realitzats per autors diversos i, juntament amb els escolis a la *Iliada*, constitueixen una mostra molt antiga (en molts casos la més antiga) i fidedigna de la tradició erudita d'interpretació dels textos homèrics. Ara bé, s'ha de tenir present que, pel que respecta a l'*Odíssea*, ens en manca una bona edició crítica, actualitzada.

De fet, empesos per l'interès cultural multidisciplinari (lingüístic, literari, mític) —tant des de la perspectiva hel·lènica com de la relació amb l'Orient proper— que sempre ens ha suscitat l'obra homèrica, particularment l'*Odíssea* (i, sobretot, les *Aventures* que inclou), ens hem trobat precisament, una vegada rere una altra, amb la dificultat de no poder disposar d'aquesta eina que acabem d'apuntar insubstituïble per a l'estudi, és a dir, una edició crítica acurada, concretament dels escolis a l'*Odíssea*, ja que la venerable darrera edició completa encara vigent, no posada al dia, esdevé clarament insuficient, com detallarem més endavant¹. Esdevé, doncs, una exigència científica ineludible poder-ne tenir aviat una nova edició a l'abast, la qual ha d'utilitzar material nou, sobretot papiraci, a més de representar una atenta revisió del material ja editat, a fi d'arribar a ser, així, un instrument bàsic imprescindible per apropar-nos a l'*Odíssea* i el seu món amb una visió aprofundida.

Convindria, doncs, unir esforços i abordar sistemàticament l'estudi i la labor textual sobre els còdexs i els papirs pertinents, per tal de fer possible d'aquí a poc temps aquesta tasca editorial crítica, que certament s'està fent ja inajornable. En aquest sentit, i sense deixar de banda una planificació de conjunt del treball sobre tota l'*Odíssea*, que és tal com s'ha de concebre i endegar la labor d'edició, considerem, ara per ara, preferible (per la riquesa de contingut ja esbossada) que l'edició abordi, abans de res, els escolis als cants que integren les *Aventures* mencionades (els que van del IX al XII). És, de fet, un grup de cants que manifesten una gran unitat per la seva cohesió interna i que es distingeixen alhora pel seu contingut aventurer i orientaltzant, com ja hem indicat més amunt, i que, a més, posseeixen una base mítica polifacètica, farcida d'enllaços culturals. Aspectes aquests darrers que demanen, creiem que més que el que demanen altres conjunts de cants, tenir ben a punt sense dilacions l'instrument interpretatiu que són els escolis. És precisament per tot això, com s'ha anat apuntant, i sense oblidar en cap cas la perspectiva global de conjunt, que hem expressat la nostra preferència, amb la voluntat explícita de tenir ben aviat a l'abast, i al dia, totes les eines que poden facilitar-nos l'aprofundiment adient, en concret, del text que comprèn les *Aventures*.

Ara, després d'haver exposat els motius que aconsellen que es dugui a terme la labor d'edició mencionada, convindrà recordar, de la manera més exacta possible, la situació en què ens trobem pel que fa a l'edició crítica dels escolis homèrics. De la *Iliada*, disposem d'una edició crítica relativament recent i d'alta qualitat, gairebé completa². A més, darrerament, s'ha publicat a Internet una edició

1. Ens referim a l'edició de DINDORF, 1855.

2. ERBSE, 1968-83. La designem com a gairebé completa perquè no s'hi inclouen els escolis D (els anomenats *menors*).

crítica només dels escolis menors³. No és així, en canvi, amb relació a l'*Odissea*, com ja hem recordat més amunt. L'edició més completa que en posseïm és de fa cent cinquanta anys, totalment obsoleta, atesos els avenços en recerca textual en aquest segle i mig, el nombre de papirs trobats posteriorment i els casos d'alguns còdexs no usats aleshores o que, encara que s'haguessin usat, demanen ara una nova lectura⁴. A partir d'aquí, i abans d'emprendre l'actualització d'aquesta edició relativa a l'*Odissea*, s'ha de convenir que es feia del tot necessari conèixer a fons els antecedents de les edicions dels escolis homèrics. Sortosament, ja podem disposar d'una monografia exhaustiva recent sobre el tema, que fa un seguiment complet, per èpoques, de la interpretació o exegesi en grec del text homèric, sobretot de l'*Odissea*, des de l'època contemporània de totes dues epopeies fins als nostres dies⁵. Treball de primera mà, amb moltes dades comparatives, amb uns índexs molt complets, que faciliten qualsevol recerca temàtica, i amb una llarga i completa bibliografia ben actualitzada. És un instrument inestimable, imprescindible per abordar a fons, perquè ajuda a valorar la importància de cadascuna de les fonts manuscrites, la tasca d'edició crítica. De fet, l'autor d'aquest treball ja ha utilitzat el material que ell mateix ha aplegat i ha començat, de moment pels dos primers cants, una edició crítica com la que estem demanant, de la qual parlarem a continuació juntament amb les edicions que n'han estat els precedents.

Cenyint-nos, doncs, a les edicions dels escolis a l'*Odissea* dels darrers dos segles que considerem més rellevants, com a precedents de la labor editorial crítica més recent o que s'ha de dur a terme properament, tal com proposem, hem de destacar, en primer lloc, l'edició ja esmentada de G. Dindorf⁶. Altres edicions significatives dels escolis són, especialment, la de Ph. Buttmann⁷ i la més recent, però molt incompleta (sols inclou els 309 primers versos del primer cant de l'*Odissea*), d'A. Ludwig⁸. A més, darrerament, com ja hem dit abans, el mateix F. Pontani ha publicat ja, en un volum, l'edició crítica dels dos primers cants, com una primera part de la seva llargament treballada edició⁹. I, encara, N. Ernst (Conrad) acaba de publicar també, però a Internet, l'edició crítica només dels escolis menors¹⁰. Precisament s'ha de convenir, per tant, que, amb aquestes dues darreres publicacions, la perspectiva comença a canviar, si bé, pel que fa al tema concret de les *Aventures*, encara continuem disposant només de material incomplet. En efecte, d'una banda, com s'ha indicat, incompleta és l'obra valuosa de Dindorf, per la seva antiguitat, tot i que és àmplia pel seu objectiu d'incloure tota mena d'escolis. D'altra banda, també resulta incompleta l'aportació d'Ernst,

3. VAN THIEL, 2000.

4. DINDORF, 1855. El Dr. Joan Pagès Cebrián ha estudiat a fons l'edició de Dindorf i a ell devem alguns dels comentaris que aquí en fem.

5. PONTANI, 2005.

6. Vegeu la nota 4.

7. BUTTMANN, 1821.

8. LUDWICH, 1888-90.

9. PONTANI, 2007. Edició completa i molt ben feta. Crec, però, que convindria que hi hagués més claredat i concreció en les anotacions marginals sobre l'origen o el tipus d'escoli.

10. ERNST, 2006.

perquè el seu objectiu queda restringit tan sols als escolis menors, a part que no és segur que sigui una edició definitiva. I, al capdavall, l'obra sistemàtica i completa de Pontani trigarà encara uns quants anys a abordar els cants que estem proposant pel seu interès preferent.

Per acabar de dibuixar la proposta editorial que plantegem, després d'haver recordat la situació actual, convé tenir molt presents, a tall orientatiu, un seguit de manuscrits (còdexs o papirs) que, entre d'altres, esdevenen imprescindibles per dur a terme l'edició crítica dels cants mencionats¹¹:

— De caire general sobre els escolis a l'*Odissea*:

M: Venetus Bibliothecae Marcianae, Marc. gr. 613, segle XIII. Conté l'*Odissea* amb escolis i la *Batracomimàquia*. És un còdex molt complet pel que fa als escolis dels quatre primers cants, però no tant pel que fa a la resta. Hi han intervingut, almenys, quatre mans.

H: Harleianus Musei Britannici, British Library, Harl. 5674, segles XII i XIII (text), XIII (escolis). Conté l'*Odissea* amb escolis. Escripura nítida, però les pàgines són molt denses. Hi han intervingut, almenys, tres mans.

Z: Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Pal. gr. 7, segle XIV. Conté la *Batracomimàquia* i l'*Odissea* amb escolis¹².

Q: Mediolanensis Bibliothecae Ambrosianae, Ambr. Q 88 sup., segle XV. Conté l'*Odissea* amb amplis escolis, bé que escassegen en els darrers cants¹³.

T: Hamburgensis Bibliothecae Hamburgensis, cod. 56 in scrin., segles XIII i XIV. Conté l'*Odissea*, α-ξ 67, amb escolis. Hi intervenen, almenys, dues mans.

11. Acompanyo l'enumeració dels manuscrits d'una descripció breu del contingut de cadascun (només hi indico cants i versos concrets si és significatiu, quan hi falten molts versos) i, si escau, hi adjunto una indicació de les mans que hi han intervingut i de l'aparença gràfica quan és remarcable. Per dur-ho a terme, utilitzo, d'entrada, una síntesi breu de les descripcions que en va fer Dindorf en el seu moment, precedida de les denominacions emprades corresponents, començant per les sigles (vegeu DINDORF, 1855: IV-XXVIII). També, com a addició o complement, segons el cas, concreto les denominacions i faig ús de les descripcions que ens n'ofereix, amb múltiples detalls, PONTANI (2005: 242 s., 208 s., 329 s., 435 s., 303 s., 218 s., 308 s., 282 s., 386 s., 277 s., 321 s., 314 s.) i hi afegeixo, quan considero que és convenient, alguna indicació fruit de l'observació personal.
12. Aquest manuscrit, no l'inclou entre els consultats i ni tan sols el cita DINDORF (1855). Pontani ens aclareix que considera que Z és molt proper a M i que, almenys pel que fa als escolis, depèn d'H, i que, al seu torn, Q i R depenen de Z (vegeu PONTANI, 2005: 21, amb una taula sinòptica, i 331-332), els quals Dindorf, com veurem, enumera després, però sense indicar-ne cap dependència, només la semblança, pel que fa als escolis, entre H i Q (cf. DINDORF, 1855: VIII). Aquesta sigla, Z, l'assigna, en canvi, Ernst, en la seva esmentada proècdosi dels escolis menors de l'*Odissea*, al còdex més antic dels que contenen els escolis V: Bodleian Auct. V.1.51 (segle X), «der Text dieser Ausgabe basiert daher auf der Fassung des cod. Z» (vegeu ERNST, 2006: VIII-IX), còdex que altrament acostuma a ser designat V^o, com aquí (vegeu més endavant). Semblantment, també en la seva proècdosi dels escolis menors, però de la *Iliada*, H. van Thiel assigna la sigla Z al còdex més antic dels que utilitza per a la seva edició: Romanus Bibl. Naz. Gr. 6 et Matrit. B. N. 4626 (segle IX), «testis unicus primae familiae codicum, cuius textum sequimur» (vegeu VAN THIEL, 2000: 2), còdex que altrament acostuma a ser designat amb la sigla C.
13. Sobre la dependència de Z i la semblança amb H, vegeu la nota 12.

P: Heidelbergensis Bibliothecae olim Palatinae, nunc Accademicae, Pal. gr. 45, segle XIII. Conté la *Batracomiomàquia* i l'*Odissea* amb escolis. Hi intervenen, almenys, dues mans.

B: Mediolanensis Bibliothecae Ambrosianae, Ambr. B 99 sup., segles XIII i XIV. Té dues parts i és d'origen oriental. La segona conté l'*Odissea*, α - φ 134, amb escolis.

E: Mediolanensis Bibliothecae Ambrosianae, Ambr. E 89 sup., segle XIV. També és d'origen oriental, en concret, de Quios. Conté l'*Odissea*, α - ι , amb escolis. Hi manquen folis i, al final, a més, hi manquen els escolis. Hi intervenen unes tres mans, la tercera (segle XV), probablement també oriental, ha substituït alguns dels folis perduts i hi ha transcrit alguns escolis.

R: Florentinus Bibliothecae Laurentianae, Laur. 57, 32, segle XV. Conté, a part d'altres textos, els escolis a la *Illiada* i els escolis a l'*Odissea*, α - δ 193. És a dir, és dels pocs còdexs, a part dels que contenen escolis V o menors¹⁴, que només contenen els escolis, sense el text homèric.

D: Parisinus, Bibliothèque Nationale, Par. gr. 2403, segles XIII i XIV. Conté, a part d'altres textos, l'*Odissea*, amb escolis abundants als tres primers cants, escolis més rars del quart al desè i gairebé inexistent en la resta. Hi intervenen dues mans.

S: Parisinus, Bibliothèque Nationale, Par. gr. 2894, segles XIII i XIV. Conté, a part d'altres textos, la *Illiada* a dues columnes, amb escolis breus, i l'*Odissea*, amb escolis a l'inici (α - γ 48), només amb algun escoli després.

N: Venetus Marcianus, Marc. gr. IX, 4, segles XIII i XIV. Té quatre seccions. Les dues primeres contenen l'*Odissea*, amb escolis, molts dels quals són breus, però en general més amplis a la segona part o secció, especialment fins al cant setzè.

— Més específics sobre els escolis menors a l'*Odissea*¹⁵:

V^o: Oxford, Bodleian Library, Auct. V.1.51, segle X. Conté els escolis V a l'*Odissea*. És el còdex més antic dels que inclouen només escolis V, i els altres en depenen¹⁶. A dues columnes. Hi han intervingut unes quatre mans.

V^w: Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Laur. 32, 39, segle XV. Conté l'*Odissea*, amb escolis, gairebé exclusivament escolis V.

14. Vegeu més avall els còdexs amb escolis V o menors: V^o, V^w (amb el text de l'*Odissea*), V^m, V^u, V^d, V^r.

15. Són els escolis «V» o «vulgata», anomenats també «menors» (cf. DINDORF, 1855: XV-XVIII). Els còdexs que els contenen específicament, dels quals aquí n'enumerem una selecció, no incorporen normalment el text de l'*Odissea*, sinó només els escolis. A part, hi ha molts més còdexs que contenen alhora, entre els seus escolis, també alguns de menors. Tots els que figuren aquí depenen del més antic: V^o (vegeu PONTANI, 2005: 21, amb una taula sinòptica, 183 i 191). Sobre la denominació i descripció d'aquests còdexs, ens remetem al que s'ha dit a la nota 11, però en aquest sentit ara és escassa la informació que ens ofereix DINDORF (1855); en canvi, a part de l'observació personal, és molt completa la informació de PONTANI, 2005: 183 s., 442 s., 443 s., 444 s., 465 s., 470 s.

16. Vegeu la nota 15.

V^m: München, Bayerische Staatsbibliothek, Mon. gr. 233, segle xv. Conté els escolis V a l'*Odissea*. Sembla un apògraf directe de V^o.

V^u: Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Laur. 57, 10, segle xv. Conté els escolis V a l'*Odissea*. És un apògraf directe de V^o. Bé que amb algun afegit, podem considerar que n'és una còpia. A més, denota una certa relació amb l'*editio princeps* dels escolis menors¹⁷.

V^d: Paris, Bibliothèque Nationale, Par. gr. 2691, segle xvi. Conté, a part d'altres textos, els escolis V a l'*Odissea*. A dues columnes. Lectura, almenys al principi, no fàcil.

V^f: Paris, Bibliothèque Nationale, Par. gr. 2692, segle xvi. Conté els escolis V a l'*Odissea*. Sembla derivar directament de V^o. A dues columnes. Hi intervé l'humanista Giano Lascaris. S'hi manifesten, almenys, dues mans.

— Papirs d'un interès més especial per als cants proposats¹⁸:

h¹⁹: PMilVogl 1229 (MP³ 1210.1), pap., segle III. Conté escolis menors a l'*Odissea* ι 2-32, semblants als escolis V de la tradició medieval.

h⁷: PSI 10, 1173 (MP³ 1209), pap., segle III. Conté escolis, sobretot menors, a l'*Odissea* γ (?), λ 321 - ξ 327. Es tracta d'un quadern, amb vuit fragments. S'hi manifesta una continuïtat de fons entre aquest papir i els escolis medievals del *corpus* V.

h²¹: PMed inv. 210 (MP³ 1210.2), pap., segle III. Conté comentari a l'*Odissea* λ. És un testimoni de discussió gramatical i filosòfica sobre els textos d'Homer.

h²³: PSI 15, 1464 (MP³ 1210.4), pap., segle II. Conté comentari a l'*Odissea* μ 122 - 196, amb escolis propers als escolis de la tradició medieval.

Com a innovació metodològica respecte a l'edició de Dindorf (i també a la de la *Iliada* d'Erbse), considerem que convindria preparar el material per editar els escolis distingint-los clarament amb alguna sigla o senyal, segons si es tracta de glosses lingüístiques o d'*historiae fabulares* o d'explicacions de *realia* o gramaticals, o bé anotacions menys importants, etc.¹⁹. I això, sense separar-los per cap categoria, sinó distribuïnt-los, tal com fan els dos autors citats (com és ben normal), per ordre estricte del text homèric. Els índexs finals han d'ajudar a trobar els de cadascuna de les categories que puguin cercar-se²⁰.

17. ASULANUS, 1528.

18. Aquí la selecció depèn sobretot del contingut, que sigui adient per a l'edició dels cants proposats. Sobre la denominació i la breu descripció, no ens podem remetre ara, com ho hem fet abans, a DINDORF (1855), naturalment, per raons cronològiques de l'edició d'aquests papirs. Sí, en canvi, que ens remetem de nou a Pontani per l'acurada informació que facilita (vegeu PONTANI, 2005: 111-136).

19. F. Pontani ja hi introdueix unes sigles o unes anotacions marginals, però, com ja hem dit (vegeu la nota 9), voldríem que fossin més concretes o precises.

20. Tant pel que fa a l'elaboració de la llista de manuscrits, com pel que fa als criteris d'edició proposats, hem mantingut una estreta col·laboració amb l'esmentat Dr. J. Pagès.

Tant de bo que ben aviat puguem disposar de l'instrument crític que estem proposant. Seria una aportació molt important al servei de tots els estudiosos que volguessin endinsar-se, amb totes les eines possibles a l'abast, en la interpretació d'aquesta part fascinant de l'*Odissea* que són les *Aventures d'Ulisses*, part que alhora aporta molts elements per interpretar millor a fons els estrets lligams que uneixen l'acció sencera que es desenvolupa al llarg de tota aquesta obra complexa i tan singular que és l'*Odissea*.

Bibliografia

- ASULANUS, F. (ed.) (1528). *Didymi antiquissimi auctoris interpretatio in Odysseam*, in aedibus Aldi, Venetiis.
- BUTTMANN, PH. (1821). *Scholia antiqua in Homeri Odysseam*. Berlin.
- DINDORF, G. (1855). *Scholia Graeca in Homeri Odysseam ex codicibus aucta et emendata*, I-II. Oxford.
- ERBSE, H. (1968-83). *Scholia Graeca in Homeri Iliadem*, I-VI. Berlin.
- ERNST, N. (geb. CONRAD) (2006). *Die D-Scholien zur Odyssee. Kritische Ausgabe*. Köln. [<http://kups.ub.uni-koeln.de/volltexte/2006/1831/pdf/D-Scholien.pdf>]
- LUDWICH, A. (1888-90). *Scholia in Homeri Odysseae 1-309 auctiora et emendatiora*. Königsberg.
- PONTANI, F. (2005). *Sguardi su Ulisse. La tradizione esegetica greca all'Odissea*. Roma.
- (2007). *Scholia Graeca in Odysseam. I. Scholia ad libros - -*. Roma.
- VAN THIEL, H. (2000). *Scholia D in Iliadem*, proecdosis. Institut für Altertumskunde, Köln. [http://kups.ub.uni-koeln.de/volltexte/2006/1810/pdf/Scholia_D_Gesamt.pdf]